

پژوهشگاه بین المللی المصطفی

سروشانه:	احمدیان دلاویز، حسن. ۱۳۵۹.
عنوان و نام پدیدآور:	تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی / حسن احمدیان دلاویز.
مشخصات نشر:	قم : مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی
مراجع تولید:	پژوهشگاه بین المللی المصطفی
شارک:	۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۴۶۰-۱
وضعيت فهرست نویسي:	فیبا
یادداشت:	چاپ دوم (۱۳۹۸) (فیبا).
موضوع:	شیعه -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰-۱۲ ق.م.
موضوع:	Shi'ah -- Iran -- History -- ۱۶-۱۸th century
موضوع:	اقلیت‌های دینی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰-۱۲ ق.م.
موضوع:	۱۸th century -- Religious minorities -- Iran -- History
موضوع:	اهل سنت و شیعه: Shi'ah: Sunnites -- Relations
موضوع:	شیعه و مناهب دیگر: Shi'ah -- Relations
موضوع:	ایران -- تاریخ -- صفویان، ۱۱۴۸ - ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق.م.
موضوع:	Iran -- Safavids, 1502 - 1736 -- History
شناخته افزوده:	جامعة المصطفی
ردی بندی کنگره:	BP۲۳۹/۲ تا ۱۳۹۷
ردی بندی دیوبی:	۲۹۷/۵۳۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی:	۵۴۱۲۶۴۷

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

مؤلف: حسن احمدیان دلاویز

چاپ دوم: ۱۳۹۸ / ش / ۱۴۴۰

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی

چاپ: تاریخستان ● قیمت: ۴۳۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰ نسخه

مراکز پخش

- ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجه)، نبش کوچه ۱۸
- تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴
- ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه، تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۶
- دوزنگار داخلی +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۹۲۰-۹۰۱۵

 <http://buy-pub.miu.ac.ir>

یاسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: سید ابذر هاشمی هریکندتی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- ناظر فنی: علی عیادی فرد
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی

تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

حسن احمدیان دلاویز

پژوهشگاه بین‌المللی
المصطفی^{علیه السلام}

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای بندی به دین و سنت در مدیریت همه جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، براساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، باسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طبیه، بهویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رهبر اسلام و مقام معظم رهبری (دام ظله العالی) می‌باشد.

«جامعة المصطفى علیه السلام العالمية» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر عارف ناب محمدی پیر احمد «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام» را تأسیس کرده است.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

پیش‌کفتار

پژوهش در زمینه تعامل حکومت‌های شیعی با پیروان سایر ادیان و مذاهب، پیشینه‌ای به درازای عمر دولت‌های اسلامی دارد. نظر به سیره و عملکرد دولت‌های اسلامی اهل تعامل در جهان اسلام، شناخت شیوه‌های تعامل حکومت‌های اسلامی در عرصه‌های مختلف در قالب پژوهش‌های تاریخی با رویکرد ارائه راهکارهای مناسب برای ایجاد وحدت و تقریب بین مذاهب، مورد توجه کاوشگران تاریخ اسلامی قرار گرفته است.

در پرتو پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران و جامه عمل پوشاندن به منیات امام و رهبری، عرصه‌ای شگرف برای شناخت اسلام واقعی به جهان بشریت و زمینه‌ای برای تعامل حکومت‌های شیعه جعفری بادیگر مذاهب اسلامی فراهم گردید. نهادهای علمی و تحقیقاتی، از جمله جامعه المصطفی صلوات الله علیه و آله و سلم العالمية، تمام تلاش و همت خود را در جهت استفاده از این ظرفیت عظیم به کار گرفته و زمینه‌های لازم برای گسترش و معرفی تعامل دول شیعی و سنتی در سطح بین‌الملل و جهان اسلام را فراهم ساخته است.

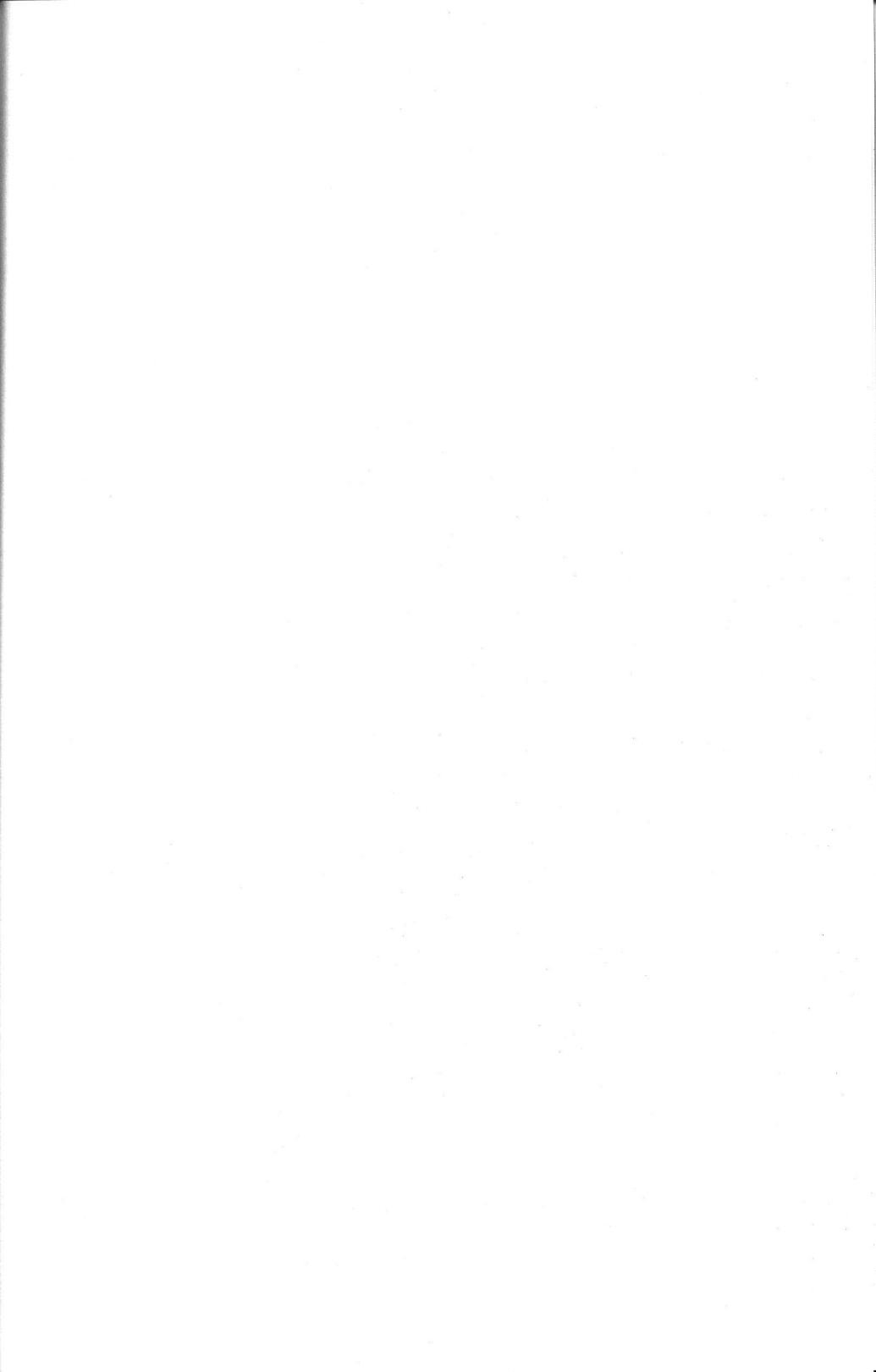
گروه تاریخ و سیره پژوهشکده علوم اسلامی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی^{علیه السلام} در این راستا و با در نظر گرفتن انواع و شیوه‌های تعامل، طرحی را تحت عنوان «معامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی» در دستور کار قرار داد تا بر اساس آن، پژوهشی در متون تاریخی و سیره صورت گیرد و با استناد به این متون، که از منابع معتبر و اصیل اسلامی شناخته می‌شوند، تعامل صفویه در دوره حکومتشان تحلیل و بررسی شود.

اثر حاضر را که فاضل محترم و پژوهشگر همکار گروه تاریخ و سیره جناب آقای حسن احمدیان دلاویز به انجام رسانده، در صدد ارائه تصویری روشن از تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی مورد نظر است. ایشان ضمن بررسی اجمالی تعامل و محورهای آن در سنت اهل بیت^{علیهم السلام}، مبانی تعامل صفویه، زمینه‌های تعامل مثبت صفویه، تعامل علمی-فرهنگی، تعامل سیاسی-اجتماعی، تعامل اقتصادی صفویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی و پیامدهای مثبت آن و در نهایت، پیامدها و آسیب‌شناسی تعامل این دولت با اقلیت‌های مذکور را مورد پژوهش و واکاوی دقیق قرار داده است.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی^{علیه السلام} ضمن تقدیر از تلاش ایشان در تدوین این اثر برای معرفی و شناساندن یکی از حکومت‌های شیعی تعاملگر و عملکرد آن در سطح بین‌الملل و آشنایی فرهیختگان و دانش‌پژوهان عرصه تاریخ اسلام، از عنایت رئیس محترم پژوهشکده علوم اسلامی حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رضانژاد، مدیر محترم گروه تاریخ و سیره، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین عبدالمحمدی و ارزیاب

علمی اثر جناب دکتر حسین فلاح زاده و همچنین از همکاری بخش‌های مختلف جامعه المصطفی صلوات الله علیه و سلام که امکان چاپ و نشر این پژوهش را در قالب یک کتاب فراهم کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کند.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی صلوات الله علیه و سلام

فهرست مطالب

۱۷	مقدمه
۲۱	کلیات تحقیق
۲۱	بیان مسئله
۲۲	ضرورت و اهداف
۲۲	پیشینه پژوهش
۲۴	منابع تحقیق
۲۴	۱. سفرنامه (سیاحت نامه) شاردن
۲۵	۲. سفرنامه تاوزنیه
۲۵	۳. سفرنامه دلاواله
۲۶	۴. سفرنامه کارزی
۲۶	۵. عالم آرای عباسی
۲۷	۶. تاریخ جهان آرای عباسی؛ وحید قزوینی
۲۷	۷. ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم؛ محمد یوسف واله قزوینی اصفهانی
۲۸	۸. زندگانی شاه عباس اول؛ نصرالله فلسفی
۲۸	سؤالات تحقیق (اصلی و فرعی)
۲۹	نوآوری در پژوهش
۲۹	مفاهیم
۲۹	۱. تعامل
۳۱	أنواع تعامل

۱۰ تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

۳۲.....	۲. شیعه.....
۳۲.....	الف) معنای لغوی.....
۳۳	ب) معنای اصطلاحی.....
۳۴.....	۳. اقلیت.....
۳۴.....	الف) مسیحی (مسیحیان).....
۳۵.....	ب) یهودیت (یهودیان).....
۳۸	ج) زرتشتی (زرتشتیان).....
۳۸	د) هندوان.....
۳۸	ه) اهل سنت.....
۴۵.....	۱. مباحث مقدماتی.....
۴۵.....	گفتار اول: نگاهی گذرا به حکومت صفویه .....
۴۵.....	۱. خاندان صفویه .....
۴۶.....	۲. زمینه‌ها و عوامل برآمدن صفویان .....
۴۷.....	۳. تأسیس .....
۴۸.....	۴. اقدامات عمرانی شاه اسماعیل .....
۴۹.....	۵. جانشینان شاه اسماعیل .....
۵۲.....	۶. دوره اقتدار .....
۵۳.....	۷. اقدامات و فعالیت‌های عمرانی و رفاهی شاه عباس اول .....
۵۶.....	۸. دوران انحطاط .....
۵۸.....	۹. عوامل سقوط صفویه .....
۵۹.....	۱۰. گرایش مذهبی در حکومت صفوی .....
۶۱.....	۱۱. فرهنگ و تمدن در دوره صفویه .....
۶۵.....	۱۲. نظام اداری صفویان .....
۶۷.....	گفتار دوم: مبانی و اصول تعامل از دیدگاه قرآن و سنت .....
۶۸.....	۱. مبانی مشترک تعامل با اقلیت‌های دینی و مذهبی .....
۶۸.....	الف) عقیده به توحید .....

۶۹.....	ب) مدارا و آسان‌گیری
۷۰.....	ج) وحدت در دین .....
۷۲.....	د) حفظ و حراست از دین .....
۷۴.....	ه) وحدت در آفرینش .....
۷۵.....	و) امنیت و پایداری جامعه اسلامی .....
۷۶.....	ز) رعایت حقوق همه انسان‌ها .....
۷۷.....	۲. مبانی اختصاصی تعامل با اقلیت‌های مذهبی .....
۷۷.....	الف) اخوت دینی .....
۷۸.....	ب) اطاعت و پیروی از رسول خدا ^{علیه السلام} در مقام اسوه والگو .....
۷۹.....	ج) وحدت با فرق اسلامی .....
۸۲.....	گفتار سوم: پیشینه تعامل در سیره حضرات معصومان ^{علیهم السلام}
۸۲.....	۱. تعامل پیامبر ^{صلی الله علیه و آله و سلم} با پیروان دیگر ادیان .....
۸۴.....	۲. تعامل حضرات ائمه ^{علیهم السلام} با پیروان دیگر ادیان و مذاهب .....
۸۴.....	الف) تعامل حضرت علی ^{علیه السلام} با پیروان دیگر ادیان و مذاهب .....
۸۶.....	یکم: تعامل در امور قضایی .....
۸۷.....	دوم: تعامل در امور دفاعی و جنگی .....
۸۸.....	سوم: تعامل در مسائل علمی و اعتقادی .....
۹۰.....	ب) تعامل امام صادق ^{علیه السلام} با امام مالک بن انس .....
۹۲.....	ج) تعامل امام رضا ^{علیه السلام} با دانشمندان دیگر ادیان و مذاهب .....
۹۵.....	گفتار چهارم: علل و انگیزه‌های تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی
۹۵.....	۱. علل و انگیزه‌های اعتقادی تعامل صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی ...
۹۷.....	۲. علل و انگیزه‌های اقتصادی تعامل صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی ...
۹۸.....	۳. علل و زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی .....
۱۰۳.....	۲. تعامل فرهنگی - اجتماعی صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی .....
۱۰۳.....	گفتار اول: تعامل فرهنگی - اجتماعی صفویه با اقلیت‌های دینی .....
۱۰۳.....	۱. ارامنه .....

الف) کوچ ارامنه به ایران.....	۱۰۴
ب) مناطق ارمنی نشین در ایران عصر صفوی.....	۱۰۷
یکم: استان اصفهان.....	۱۰۷
دوم: گیلان و مازندران	۱۰۹
سوم: استان آذربایجان غربی.....	۱۰۹
چهارم: استان آذربایجان شرقی	۱۰۹
پنجم: قزوین.....	۱۱۵
ششم: همدان	۱۱۱
هفتم: بندر کنگ	۱۱۱
ج) رفتارشناسی حاکمان صفویه با ارامنه در امور علمی، فرهنگی و اجتماعی.....	۱۱۱
د) کلیساهای ساخته یا تعمیر شده در دوره صفویه	۱۲۳
یکم: کلیساهای استان اصفهان.....	۱۲۳
دوم: کلیساهای استان آذربایجان شرقی.....	۱۳۳
سوم: کلیساهای استان آذربایجان غربی	۱۳۶
چهارم: کلیسای گریگوری استپانوس همدان	۱۴۱
پنجم: کلیسای مریم مقدس شیراز.....	۱۴۲
ه) کلیساهایی که در طی زمان از بین رفته‌اند.....	۱۴۳
یکم: کلیسای سارگیس مقدس	۱۴۴
دوم: کلیسای نازاریت مقدس	۱۴۴
سوم: کلیسای آنانیای مقدس	۱۴۴
چهارم: کلیسای سورب هاکوب	۱۴۵
پنجم: کلیسای ٹومای مقدس	۱۴۵
ششم: کلیسای ماریام (مریم) مقدس	۱۴۵
هفتم: کلیسای سورب هاکوب باغات	۱۴۶
هشتم: کلیسای میناس مقدس	۱۴۶
و) آئین‌های دینی و ملی ارامنه	۱۴۷

یکم: جشن آب پاشان و حضور شاه عباس در این مراسم ۱۴۷
دوم: مراسم خاج شویان و دولتمردان صفویه ۱۴۸
سوم: جشن میلاد نوردام ۱۵۲
ز) واگذاری حق قضاویت به ارامنه ۱۵۳
ح) چاپخانه و انک آمناپرگیچ در اصفهان ۱۵۴
ط) پادریان در ایران ۱۵۵
ی) برخی از فرمان‌های صادره حاکمان صفوی درباره پادریان و ارامنه ساکن در ایران ۱۵۸
ک) تعامل علمی حکومت صفویه با ارامنه ۱۶۴
یکم: تأسیس مدرسه ۱۶۷
دوم: مباحثه و گفت‌وگوهای علمی ۱۶۹
سوم: نگارش کتاب و ترجمه منابع مسیحیان به زبان فارسی ۱۷۱
ل) تعامل و همکاری در هنر و معماری ۱۷۴
یکم: ساخت پل بر سد امیر ۱۷۴
دوم: نقاشی در فرح آباد ۱۷۵
سوم: آدام الشاریوس ۱۷۱
چهارم: پل مارنان ۱۷۶
پنجم: کاروانسراخ خواجه نظر ۱۷۶
م) تعامل حکومت صفویه با ارامنه در حوزه پزشکی ۱۷۷
۲. زرتشیان ۱۷۹
۳. یهودیان ۱۸۸
الف) واکنش عالمان دین به عملکرد دستگاه حاکم در قبال یهودیان ۱۹۱
ب) کنیسه‌های ساخته یا تعمیرشده در دوره صفویه ۱۹۲
یکم: کنیسه کمال یزد ۱۹۳
دوم: سه کنیسه در اصفهان ۱۹۳
۴. هندیان (هندوان) ۱۹۳

الف) جشن‌های هندیان ۱۹۷
ب) ساختمان‌ها و کاروانسراهای هندیان ۱۹۹
ج) نوع پوشش هندیان ۲۰۲
د) همکاری در حوزه پزشکی ۲۰۳
گفتار دوم: تعامل فرهنگی - اجتماعی صفویه با اهل سنت ۲۰۳
۱. تعامل فرهنگی صفویه با اهل سنت ۲۰۹
ساخت یا بازسازی مساجد و اماکن دینی اهل سنت در دوره صفویه ۲۰۹
یکم: مسجد و امامزاده پیر عمر ۲۰۹
دوم: زیارتگاه یحیی بن زید <small>علیه السلام</small> ۲۱۰
سوم: مسجد جامع سرخ مهاباد ۲۱۱
چهارم: مسجد قوله سنندج ۲۱۲
پنجم: مسجد جامع درخش شهرستان درمیان ۲۱۲
ششم: مسجد جامع استای تایباد ۲۱۳
هفتم: مسجد عتیق تربت جام ۲۱۴
هشتم: مسجد جامع اوز در منطقه لارستان ۲۱۵
نهم: مسجد سرخ مریوان ۲۱۵
۲. تعامل اجتماعی حکومت صفویان با اهل سنت ایران ۲۱۶
ساخت یا بازسازی اماکن عمومی و متبرکه ۲۱۷
یکم: بقعه شاهزاده قاسم تایباد ۲۱۷
دوم: آرامگاه خواجه عزیز الله تربت جام ۲۱۸
سوم: آرامگاه میر غیاث الدین تربت جام ۲۱۹
چهارم: پل سلطان شهرستان بوکان ۲۲۰
پنجم: مقبره بوداق سلطان مهاباد ۲۲۰
ششم: پل سرخ مهاباد ۲۲۱
هفتم: بازار قیصریه لار ۲۲۲
هشتم: مقبره سلیمان بیگ بانه ۲۲۴

نهم: کاروانسرای بانه	۲۲۵
دهم: کاروانسرای نصرت آباد زاهدان	۲۲۵
یازدهم: حمام لج مهاباد.....	۲۲۶
دوازدهم: امامزاده سلیمان بن علی گناوه.....	۲۲۸
سیزدهم: کاروانسرای شهر بستک هرمزگان	۲۲۸
چهاردهم: بنای کلاه فرنگی بندرعباس.....	۲۲۸
پانزدهم: پل لاتیدان در بندرعباس.....	۲۲۹
شانزدهم: آب انبار سید جعفری لار.....	۲۲۹
هفدهم: شهر آق قلا.....	۲۲۹
هجدهم: پل داش کفری شهرستان ترکمن	۲۳۰
نوزدهم: قلعه امام (هلوخان) مریوان	۲۳۱
بیستم: پل گاران (کردنان) مریوان	۲۳۱
بیست و یکم: پل قشلاق سنتندج	۲۳۲
بیست و دوم: آب انبار تربت جام	۲۳۳
۳. تعامل علمی صفویه با اهل سنت	۲۳۳
مدارس اهل سنت	۲۳۶
یکم: مدرسه علوم دینی کمالیه در جزیره قشم	۲۳۶
دوم: مدرسه علمیه علیای فردوس	۲۳۸
سوم: مدرسه علمیه حبیبیه فردوس	۲۳۸
چهارم: مدرسه شاه سلیمان مهاباد	۲۳۹
۴. تعامل اقتصادی صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی	۲۴۱
گفتار اول: تعامل اقتصادی حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی	۲۴۱
۱. ارامنه	۱
۲. مأموریت تجاری ارامنه از سوی حکومت صفویه	۲۵۲
۲. یهودیان	۲۵۶
۳. هندوان (هندیان)	۲۵۸

۱۶ تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

۶۰۳	۴. زرتشیان
۲۶۵	گفتار دوم: تعامل اقتصادی حکومت صفویه با اقلیت‌های مذهبی
۲۶۹	۴. تعامل سیاسی صفویه با اقلیت‌ها دینی و مذهبی
۲۶۹	گفتار اول: تعامل سیاسی صفویه با اقلیت‌های دینی
۲۷۴	گفتار دوم: تعامل سیاسی حکومت صفویه با اهل سنت
۲۸۷	۵. پیامدها و آسیب‌شناسی تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌ها
۲۸۷	گفتار اول: پیامدها و نتایج تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌ها
۲۸۷	۱. تغییر آئین شماری از اقلیت‌ها
۲۸۸	۲. تقویت ارتباط سیاسی و تجاری با کشورهای اروپایی
۲۸۹	۳. ایجاد رویکرد مثبت به حکومت شیعه
۲۹۰	۴. ارتقای فرهنگ و تمدن اسلامی
۲۹۲	۵. رهسپاری مبلغان مسیحی به ایران
۲۹۳	گفتار دوم: آسیب‌شناسی تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌ها
۲۹۳	۱. افراط در همکاری و تعامل از سوی حاکمیت
۲۹۴	۲. رفتار ناعادلانه با اقلیت‌ها (تبیعیض رفتاری)
۲۹۵	۳. یکسان نبودن تعامل در دوره‌های مختلف
۲۹۶	۴. اجبار بر ترک آئین اقلیت‌ها از سوی دستگاه حاکم
۲۹۹	خاتمه و جمع‌بندی
۳۰۵	کتابنامه
۳۰۵	الف) کتاب‌ها
۳۱۸	ب) مقالات

مقدمه

تاریخ حیات بشر از ابتدا با ادیان و فرقه‌های متنوعی آمیخته بوده و بشر در هیچ دوره‌ای از حیاتش در لاقیدی مطلق نمی‌زیسته است. تاریخ وجود انسان بر زمین با وجود یک پیامبر آغاز شده و هیچ‌گاه زمین خالی از حجت نبوده است. بنابراین، هرگز زمین خالی از یک دین نبوده و چنین دوره‌ای را به خود ندیده است. بر همین اساس، گرایش مردم به ادیان نیز به یک سبک نبوده و ادیان مختلف پیروان خاص خود را داشته‌اند و همه در کنار یکدیگر زندگی می‌کرده‌اند. اما چه بسیار ستیزها و منازعات که بر سر دفاع از یک دین یا جنگ میان پیروان ادیان وجود داشته؛ تاجایی که خونین‌ترین جنگ‌های تاریخ میان پیروان ادیان اتفاق افتاده است و دراین میان، برخی دولت‌ها و حکومت‌ها اندیشه تعاملی داشته و با ادیان و فرق مختلف سر سازگاری داشته‌اند و چه بسا دولت‌ها که پیروان ادیان دیگر را میان خویش برنتافته‌اند. دراین‌بین، اسلام دینی تعاملی است و رویه حکومت پیامبر اکرم ﷺ نیز نشان‌دهنده همین ماجراست. وجود مقدس نبی اکرم ﷺ از ابتدای بعثت خویش اساس کار را بردعوت و گفت‌وگو با ادیان و اقوام مختلف قرار داده و در دوران هجرت، با یهود و نصارا پیمان‌های متعدد بست. از این‌رو، گفت‌وگو و تعامل اولین گزینه

اسلام بود و جنگ و جهاد با محاربان، تنها زمانی اتفاق می‌افتد که پیمان محکم را نقض می‌کرند و تعامل مثبت را برنمی‌تافتند. در زمان ائمه معصومین ع نیز که فرق اسلامی در حال شکل‌گیری و گسترش بود، جلوه‌های ارتباط با فرق گوناگون، به ویژه در دوره امامان صادقین ع که کرسی‌های درس و مناظره به نحو گستردۀ شکل گرفته بود، مشهود بوده است و این الگو می‌باید در جهت صدور اسلام به جهان و معرفی ابعاد این دین در عملکرد دولت‌ها محسوس باشد. دولت صفویه به عنوان یک حکومت شیعی با فرق وادیان مختلفی سروکار داشته و در خصوص نحوه تعاملش با ادیان، اندیشه‌ها و رویکردهای مختلفی مطرح است. برخی معتقد به ناسازگاری حکومت صفویه با ادیان دیگر بوده و در اثبات دیدگاه خویش نیز ادلۀ ای بیان می‌کنند؛ اما دیدگاه اثر حاضر بر مبنای تعامل حکومت صفویه با ادیان و فرق گوناگون است. دولت صفویه با فرق مختلف اهل سنت و ادیانی چون یهود، مسیحیت، زرتشت و هندو در تعامل بوده است. تعامل در هر حکومتی، گستره خاص خویش را دارد. برخی دولت‌ها به تعامل سیاسی اشتغال داشته و برخی گستره تعامل را وسیع‌تر کرده‌اند. ملاحظه استاد تاریخی، نشان می‌دهد که دولت صفویه در ابعاد مختلف سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی با فرق وادیان مختلف در تعامل بوده است. برای نمونه، می‌توان به ساختن کلیساها و کنیسه‌های مختلف در شهرهای گوناکون، تعامل عالمان شیعه با دانشمندان دیگر بلاد و روابط تجاری فعال با هندوها و زرتشیان اشاره کرد. اساساً نگاشتن موضوعاتی در راستای اثبات پیشینه تعاملی میان حکومت‌های شیعی با سایر اقوام و ملل و اندیشه‌های دینی نشان‌دهنده

بساطت اندیشه اسلامی در عملکرد دولت‌های دینی است و پرداختن به این موضوعات، می‌تواند فصلی نو در ارتباط مثبت و سازنده حکومت‌ها با اندیشه‌های مختلف دینی قلمداد شود.

در پایان شایسته است مراتب سپاس و قدرانی خویش را از همه عزیزانی که در به ثمر رسیدن این اثر کوشیده‌اند، ابراز کنیم و از مشمولان و دست‌اندرکاران پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و مدیریت محترم پژوهشکده علوم اسلامی، جناب حجت‌الاسلام دکتر عزالدین رضائزاد و ناظر علمی پروژه، جناب حجت‌الاسلام دکتر حسین عبدالحمدی که در طول تدوین اثر ما را مدد رساندند، قدردانی نماییم. همچنین مراتب قدردانی خود را از جناب آقای دکتر حسین فلاح زاده که کار ارزیابی نهایی اثر را برعهده داشتند، اعلام می‌کنیم.

در پایان، به این نکته اذعان می‌داریم که این اثر با وجود تلاش مجدانه در تحقیق و غنای علمی و تفحص زیاد در منابع موجود، مانند هر اثر پژوهشی و دست‌نوشته بشری، خالی از خطأ و نسیان نیست. از این‌رو، از هر ایده تکمیلی و نظر اصلاحی استقبال خواهد کرد.

حسن احمدیان